

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2'276.6:57

Марія Вус

Львівський національний університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКА БІОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В АСПЕКТІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

© Вус М. І., 2015

У статті розглянуто українську біологічну термінологію на тлі процесів семантичної деривації як продуктивного способу поповнення словника української мови. Визначено особливості термінологізації, детермінологізації та ретермінологізації та їхнього значення у біологічній терміносистемі.

Ключові слова: українська мова, біологічна термінологія, семантична деривація, термінологізація, детермінологізація, ретермінологізація.

In the article Ukrainian biological terminology is reviewed in aspects of semantic derivation as a productive way of replenishment Ukrainian dictionary. The features of terminologization, determinologization and reterminologization and their importance in biological terminology are described.

Keywords: Ukrainian language, biological terminology, semantic derivation, terminologization, determinologization, reterminologization.

Біологічна термінологія – значний пласт словника української мови. З погляду походження вона належить до одного з найдавніших шарів термінологічного фонду нашої мови, тому заслуговує на неабияку увагу мовознавців. В українському мовознавстві біологічній терміносистемі присвячені праці О. Л. Білки, В. М. Гамалії, В. В. Калько, Н. С. Кобзар, І. В. Сабадоша, Л. О. Симоненко, А. М. Шамоти та ін.

З огляду на те, що одним із пріоритетів сучасної української мовознавчої науки є дослідження кількісних та якісних лексичних змін, внутрішньомовної мобільності, міграції лексики, зростає інтерес науковців до явища семантичної деривації, як до продуктивного способу оновлення лексичного складу мови. Вивчення семантичної структури слова і смислових зрушень пов'язують із питанням удосконалення лексики та мовної еволюції, зберігає актуальність також у контексті структурування словникового складу мови й лексикографічної діяльності.

У дослідженнях семантичної деривації на сучасному етапі найбільшим попитом користується вивчення її прояву в різних термінологічних системах: видавничій (М. Р. Процик), економічній (О. П. Винник), інформатики (Л. М. Філюк), косметики й косметології (Н. О. Гимер), лінгвістичній (Н. А. Ляшук), медичній (Н. З. Цісар), музичній (С. З. Булик-Верхола), педагогічній (Т. О. Бевз),

радіотехніки (І. М. Кочан), фізичній (І. Р. Процик) та ін. Біологічну терміносистему розглядали О. Л. Білка, Л. О. Симоненко, проте в їхніх дослідженнях увагу зосереджено головню на питанні термінологізації, тоді, як детермінологізації та ретермінологізації приділено недостатньо уваги, тому існує потреба цілісного аналізу динамічних процесів, що відбуваються в межах біологічної термінології.

Мета розвідки: схарактеризувати біологічну термінологію з боку процесів термінологізації, детермінологізації та ретермінологізації.

Термін «семантична деривація» експлікують як «складний багатогранний процес породження нових значень слів, який призводить до перебудови семантичної структури слів і впливає в цілому на всю лексико-семантичну систему мови, робить її динамічною, здатною швидко реагувати на зміни в екстралінгвальній дійсності, відображаючи їх» [12, с. 28]. Тобто йдеться про нове семантичне наповнення наявної в мові матеріальної оболонки.

Як один зі шляхів розвитку та збагачення словникового складу мови, семантична деривація вже тривалий час привертає увагу науковців, але все ж залишається найменш вивченим і найбільш дискусійним питанням. Зокрема, для позначання явища семантичної деривації існує декілька термінів: семантична (лексико-семантична) деривація, семантичний (лексико-семантичний) спосіб творення, вторинна номінація, неосемантизація. Відповідно і продукт семантичної деривації називають семантичним неологізмом (Ж. В. Колоїз, Д. В. Мазурик, О. О. Тараненко), семантичним дериватом (І. А. Самойлова, Н. П. Тропіна), неосемантизмом (Є. А. Карпіловська), семантичною інновацією, неонімом (Т. О. Бевз).

Доцільно буде навести погляди Ж. В. Колоїз, яка вважає, що лексична і семантична деривації – це два типи номінативної деривації, оскільки «продукт лексичних дериваційних процесів відрізняється від своєї дериваційної бази як формою, так і змістом, семантична ж деривація призводить до зміни лише змісту» [5, с. 8]. Семантичні зміни існують у кожному явищі деривації, але семантична деривація ґрунтується саме на цій основі, тому вважаємо, що термін «семантична деривація» найточніше відображає сутність процесу виникнення нової мовної одиниці на базі вже відомої. Новий утвір пропонуємо називати семантичним неологізмом або ж неосемантизмом.

Слід зазначити, що з-поміж інших способів деривації, семантична деривація вирізняється тим, що здійснюється протягом довшого часу. Семантичний неологізм виникає як okazіоналізм, тобто зміна відбувається в окремих контекстах, а тоді вже закріплюється / не закріплюється мовним узусом. Міра якісних змін у семантиці слів може бути різною: з'являються або нові смислові відтінки, або нові значення. Труднощі тут постають у тім, що зрушення в семантичному обсязі слова (плані змісту) простежити складніше, ніж зміни у плані вираження мовної одиниці, а також у розмежуванні нових узуальних значень і відтінків значень, які реалізують тільки в певному контексті.

Плідним ґрунтом для спостереження явища семантичної деривації є термінологія. Левову частку термінів багатьох терміносистем утворюють саме таким способом, бо «на початковому етапі розвитку та чи інша наука відштовхується від понять побутового мислення. Тому майже у кожній терміносистемі існують спеціальні назви — за своєю генетичною природою – загальнозживані слова» [7, с. 196]. Явище семантичної деривації в біологічній терміносистемі спричинене тим, що біологія, як одна з галузей наукового пізнання, тісно пов'язана зі загальнонародним життям і її «термінологія перебуває у постійному зв'язку із загальнозживаною лексикою» [8, с. 77].

Так в процесі *термінологізації* біологічними термінами стали метафорично переосмислені загальнозживані слова на позначання назв одягу: *манжетка, туніка, мантія, пояс*; знарядь праці: *мітла, кошик, топірець, веретено, голка*; назв предметів побуту: *бокал, зонтик, кошик, коробочка,*

лійка, сумка, подушка; назв будівель, приміщень, споруд та їх елементів: *склепіння, стінка, поріг, перетинка, ніша*; абстрактних понять: *спокій, плач, сон*; назв, пов'язаних із діяльністю людини: *косарика, організатор, піонер, водій* тощо.

Підставою для метафоричного перенесення можуть слугувати зовнішня схожість, схожість за функцією, одночасна зовнішня і функційна схожість. Наприклад, у загальноживаній мові слово *книжка* позначає «зброшуровану в одне ціле й оправлену певну кількість (звичайно, понад 5) друкованих або рукописних аркушів» [11. – Т. 4, с. 197]. У біологічній термінології *книжкою* називають «передостанній відділ багатокамерного шлунка більшості жуйних тварин, на всій внутрішній поверхні, крім дна, якого слизова оболонка утворює різної висоти поздовжні складки – листочки, що нагадують аркуші книжки» [2, с. 280]. Неосемантизм утворився в результаті перенесення за зовнішньою схожістю. За схожістю функцій із чохлаком, що в загальноживаній мові називає «покриття або футляр з матерії чи іншого матеріалу, зроблений за формою якогось предмета для захисту його від пошкодження, забруднення і т. ін.» [11. – Т. 11, с. 370] в біології позначають «вмістилище личинок або групу великих клітин з потовщеними оболонками на кінці кореня рослин, що виконує захисну функцію від механічного впливу при його рості (кореневий чохлак)» [10, с. 601]. Інтегральною семою виступає «захист». За рівночасною схожістю функційною і зовнішньою в біологію мігрувало загальноживане слово *трубка* – «довгий порожнистий предмет або пристрій, звичайно кільцевого перерізу, призначений для переміщення рідини, пари, газу ін.» [11. – Т. 10, с. 290]. Неосемантизм *трубка* позначає «видовжену порожнисту структуру, стебло злаків під час росту. Інтегральні семи «форма» та «функція перенесення або сполучення».

Поza тим, донорами для біологічної термінології також є інші терміносистеми. У процесі **ретермінологізації** терміни інших галузей довантажують біологічним змістом. Так у досліджуваній термінології функціонують терміни астрономії: *аберація, телескоп*; архітектури: *мозаїка, піраміда*; математики: *конус, хорда, синус*; хемії: *валентність*; лінгвістики: *абревіація*; електроенергетичні: *спайка*; технічні терміни: *антена, локатор, апарат, механізм*.

Порівняймо: *антена* (техн.) – «провід або система проводів, що служить для випромінювання радіохвиль під час радіопередачі або для їх уловлювання під час радіоприймання» [11. – Т. 1, с. 48] і *антена* (біол.) – «друга пара вусиків у ракоподібних; вусики у комах; мацальця у кільчастих червів» [10, с. 55]. Підставою для семантичної деривації слугує зовнішня подібність і функційна – здатність щось сприймати. Таким же способом в біологічній термінології з'явився термін «*апарат*», що номінує «сукупність органів, які виконують певну життєву функцію організму» (дихальний апарат, вестибулярний апарат) [10, с. 59]. Очевидно, досягнення та винаходи технічної галузі часто викликають паралелі в інших царинах. На думку Н. П. Тропіної, так зреалізовано технократичний тип світосприймання і це є показником зміни та модернізації мовної картини світу [12, с. 28].

Процес ретермінологізації не є одностороннім, оскільки біологічні терміни також активно поповнюють терміносистеми інших галузей, таких як інформатика: *вірус, пам'ять, рій*; фізика: *виродження*; геологія: *скелет*, економіка: *оболонка, канібалізм*; педагогіка: *парость*; юридична: *імунітет*; маркетинг: *життєвий цикл (товару), ДНК, зрілість*; технічну термінологію поповнили терміни *стопохідний, амфібія, клон* та ін.

Наприклад, термін «*життєвий цикл*» у біології – «сукупність стадій розвитку організму між певним етапом його життя і тим самим етапом життя організму наступного покоління» [10, с. 592], реалізує свій семантикотворчий потенціал у галузі маркетингу: *життєвий цикл товару* – «зміна обсягів продажу і прибутків протягом часу життя товару. Складається з п'яти чітких етапів: розроблення товару, виведення на ринок, зростання, зрілість і занепад» [9, с. 14]. Перенесення від-

булося на основі семантичних паралелей «організм-товар», «стадії розвитку організму – етапи «життя» товару».

Додамо, що ретермінологізація може відбуватися за посередництвом загальноновживаної мови, як у випадку з терміном *апарат* і без участі загальноновживаної мови, як, наприклад, терміни *життєвий цикл*, *вірус* тощо. Такий перехід термінів з однієї терміносистеми в іншу можна пояснити інтеграцією наук та появою нових фахових мов, які виникли на стику різних дисциплін (біофізика, біогеографія). Термінологія стає сполучною ланкою між різними галузями науки і техніки.

Динаміка поступу в інтелектуально-виробничій царині суспільства спровокувала швидкі темпи адаптації термінологічної лексики в словниковому арсеналі загальноновживаної мови. Цей процес отримав назву *детермінологізація*. До складу загальнолітературної мови ввійшли такі біологічні терміни: *артерія*, *мутація*, *симбіоз*, *выводок*, *рудимент*, *скелет*, *пульс*, *зародок*, *адреналін*, *рудимент*, *атрофія*, *ГМО*, *інстинкт*, *ДНК*, *накльовування* тощо.

Порівняймо: *рудимент* (біол.) – «недорозвинений залишок органа, який колись був нормально розвинений, а потім зазнав редукції під час онто- чи філогенезу» [10, с. 494] і *рудимент* (заг.) – «залишок, пережиток того, що зникло». [11. – Т. 8, с. 895]. Інтегральною семою є «залишок». Натрапляємо на такі контексти: *Був рудимент радянської влади — Верховна Рада*. У результаті детермінологізації термін *рудимент*, як бачимо з наведеного прикладу, набуває конотації: Верховну Раду сприймають як щось неповноцінне.

Очевидно, процес детермінологізації відбувається тоді, коли існує потреба заповнити лакуну в певному семантичному полі. Семантичний неологізм проходить етапи від оказіонального вживання до стійкого переносного значення. «Такі нові деривати і засвідчують способи категоризації суспільно значущих понять, або, за влучним висловом О. А. Земської, ключових слів доби, що протягом певного часу перебувають «у фокусі соціальної уваги» [4, с. 91].

Явище детермінологізації в українській мові висвітлює дві важливі тенденції в її розвитку: демократизацію мови, що проявляється в підвищенні експресивності, образності, й інтелектуалізацію, яка полягає в асиміляції термінів різних наук загальнолітературною мовою.

Отже, семантична деривація зберігає свою актуальність і продуктивність у біологічній терміносистемі і загальнолітературній мові, відкриває потенції закладені в певному терміні й у мові в цілому. Неосемантизми віддзеркалюють мовну картину світу, «домальовуючи» фрагменти, яких не вистачає, і «забарвлюючи» всю картину новими відтінками відповідно до віянь часу та смаків епохи» [12, с. 30]. Дослідження актуалізованих в процесі семантичної деривації значень дозволить розглянути питання взаємозв'язку мови та суспільства, мобільно реагувати на динаміку мови та визначати особливості її семантичного розвитку.

1. Бевз Т. О. Загальні закономірності семантичної деривації (на матеріалі неологізмів педагогічної галузі) / Т. Бевз // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип. 35. – С. 3–7. 2. Біологічний словник: 2-ге вид., перероб. і доп. / [ред. К. М. Ситник, В. О. Топачевський]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 679 с. 3. Газета «День». 03.10.2013. – Режим доступу: m.day.kiev.ua/uk/.../rozstril-rosiyskogo-parlamentu-20-rokiv-po-tomu. 4. Карпіловська Є. А. Нова Україна в словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25–28 травня 2010 р.). – К., 2010. – С. 91–109. 5. Колоїз Ж. В. Семантичні неологізми як результат семантичної деривації // Вісник Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – № 659 : Сер: філологія, вип. 44. – С. 6–11. 6. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в

лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01. / Д. В. Мазурик ; Л. : Нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2002. – 21 с. 7. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 215 с. 8. Симоненко Л. О. : Формування української біологічної термінології: Монографія. – К. : Наук. думка, 1991. – 152 с. 9. Словник ключових термінів з дисципліни «Маркетинг» / уклад. М. Г. Гребньов. – К. : КНЕУ, 2003. – 80 с. 10. Словник української біологічної термінології / [ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко]. – К. : КММ, 2012. – 744 с. 11. Словник української мови : в 11-ти т. – К., 1970–1980. 12. Тропіна Н. П. Семантична деривація в сучасній російській мові : автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.02.02 / Н. Тропіна; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2004. – 36 с.

УДК 81'373

Олена Кучеренко

Національний університет цивільного захисту України

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧО ЗАКРІПЛЕНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦАРИНИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ (НА МАТЕРІАЛІ «КОДЕКСУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ»)

© Кучеренко О., 2015

У статті зааналізовано внормовані термінологічні одиниці сучасної української термінологічної системи царини цивільного захисту, що містить «Кодекс цивільного захисту України». Цей основний для фахівців цивільного захисту нормативний документ України містить чимало невідповідностей щодо норм української літературної мови.

Ключові слова: українська мова, термінологія цивільного захисту, термінологічна система царини цивільного захисту, норми сучасної української літературної мови.

In article terminological units of modern terminological system of sphere of the civil protection, presented in «Code of civil protection of Ukraine» are analysed. Considered the basis for experts of civil protection he document of Ukraine has many discrepancies to norms of the Ukrainian literary language.

Keywords: Ukrainian language, terminology of civil protection, terminological systems of civil protection sphere, norm of a modern Ukrainian literary language.

До аналізу термінології в «Кодексі цивільного захисту України» звернулися не випадково. Щоб протидіяти надзвичайним ситуаціям, природним та техногенним катастрофам в Україні бракує єдиної державної системи цивільного захисту. Нині фахівці цієї царини діяльності керуються «Кодексом цивільного захисту України» як *єдиним систематизованим законодавчим актом* із